

Kortalan Kelet-Európa

Tanulmányok Niederhauser Emil emlékére

Szerkesztette

Mezei Bálint – Bartha Eszter – Bagi Dániel

Budapest

2025

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

A kötet szerkesztők tudományos tanácsadói: Balogh András, Balogh László, ifj. Barta János, Barta Róbert, Bebesi György, Bíró László, Bodnár Erzsébet, Borsi-Kálmán Béla, Draskóczy István, Erős Vilmos, Filippov Szergej, Font Márta, Gebei Sándor, Halász Iván, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Juhász József, Kemény László, Ann M. Kleimola, Körmendi Tamás, Krausz Tamás, Majoros István, [Palotás Emil], Papp Klára, Penka Iv. Pejkovszka, Poór János, Ring Éva, Sashalmi Endre, Somogyi Éva, Soós István, Szarka László, Székely Gábor, Szilágyi Ágnes Judit, Szívós Erika, Szvák Gyula, Varga Beáta, Varga Zsuzsanna, V. Molnár László

© Szerkesztő: Mezei Bálint, 2025

© Szerkesztő: Bartha Eszter, 2025

© Szerkesztő: Bagi Dániel, 2025

© Szerzők, 2025

ISBN 978-963-489-908-2

ISBN 978-963-489-909-9 (pdf)

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Egresi Nóra

Olvasószerkesztő, korrektúra: Mezei Bálint

English proofreader: Bartha, Eszter

Műszaki szerkesztő: Serf Egyed – eClassic

Tipográfia, borító: Balogh Katalin

Nyomda: Multiszolg Bt.

Tartalomjegyzék

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Kortalan Kelet-Európa– Tisztelgés egy korszakalkotó professzori életmű és egy több mint kilenc évtizedes szakmai műhely eredményei előtt	11
--	----

NIEDERHAUSER EMIL PROFESSZOR-AKADÉMIKUSRA EMLÉKEZVE

In memoriam Prof. Niederhauser Emil (1923–2010)	17
My memories of Professor Emil Niederhauser, member of the Hungarian Academy of Sciences	19
„Nidi tanár úrra” (Niederhauser Emilre) emlékezve	23
Történetírás– az emberszeretet szolgálatában	27
Kávés és cigaretta	31
Coffee and cigarettes	33
Niederhauser Emil professzor-akadémikus tudományos életművének rövid összefoglalása	35

A KELETEURÓPA-TÖRTÉNETI OKTATÁS KILENC ÉVTIZEDE AZ ELTE BTK-N

A keleteurópa-történeti oktatás múltja és jelene az ELTE BTK-n. Tanszéktörténeti vázlat	45
The past and present of the education of Eastern European history at the Faculty of Humanities of Eötvös Loránd University. An outline of the history of the Department	55

A HISTORIOGRÁFIA LABIRINTUSAI – KONCEPCIÓK, NARRATÍVÁK, VITÁK

Az úgynevezett középkori „közép-európai típusú állammodell” – Történeti áttekintés és kritikai megjegyzések	65
Három Oroszország történet	79
Niederhauser Emil az orosz történelemről	101
„Második jobbság”, „porosz út”, „harmadik út” Szabó István és Niederhauser Emil történetírásában	111
„A köztes régiók.” Kelet-Európa a 20. századi brit történetírásban	125
Ukrajna: a „nemzetalkotó állam”?	137
Egy történet – sokféle értelmezés. Posztjugoszláv történetírások Jugoszláviáról	147
Megjegyzések egy történelmi analógia történetéről – Avagy miről szól a Sztálin–Hitler analógia?	159

A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR EGYETEMES TÖRTÉNETÉBŐL

– A RUSZTÓL A RZECZPOSPOLITÁIG

A Rusz „megkeresztelése” és az írásbeliség kezdetei	177
Halic–Volhínia a 13. század utolsó harmadában: a mongol, lengyel és litván érdekek között	191
A „keleti testvér” Nyugaton: Szent András apostol fejereklyéje Rómában	205
A diplomatic reset: the Davydov–Radziwill correspondence, 1520–1521	217
A lengyel–orosz konfrontáció történelmi gyökerei: keletkezése (16. század) – elmélyülése (17. század) – kibékíthetatlensége (18. század)	227

A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR MAGYAR TÖRTÉNETÉBŐL

– RÉGI KÚTFŐK LEGÚJABB ÉRTELMEZÉSEI

„Coronam et benedictionem accepit.” Megjegyzések Merseburgi Thietmar krónikájának Szent István király koronázására vonatkozó passzusához	253
Adj király, katonát! Hadvezetés és mozgósítás Magyarországon 1552-ben	299
Az európai lantjáték virágkora – Lantok Delhaes István (1843–1901) gyűjteményéből . . .	321

OROSZORSZÁG ÉS A SZOVJETUNÍÓ TÖRTÉNETÉBŐL

– KÉT ÉVSZÁZAD REMÉNYEI ÉS VALÓSÁGA

III. Péter mint „rossz uralkodó” II. Katalin „részletes” trónralépési manifestumában . .	337
Az orosz abszolutizmus „felvilágosodása” pro et contra – A <i>Nakaz</i> és a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság	349
Egy korai szocialisztikus-dekabrista elgondolás az orosz társadalomról és államról – Pavel Pesztyel: <i>Az Orosz Igazság</i>	361
A kényszerszermunkára ítéelés jogi háttere a sztálinizmus idején (1934–1953)	375

A BALKÁN TÖRTÉNETÉBŐL – A FORRONGÓ FÉLSZIGET

OROSZ ÉS MAGYAR SZEMMEL

A Balkán helye és szerepe az orosz geopolitikai gondolkodásban 1878–1897 között . . .	393
A műrzstegi reformelképzelések előzményei: Burián István gondolatai a „Drang nach Salonika” veszélyéről és a humanitárius intervencióról mint a befolyásszerzés módszeréről, 1896–1899	405
Prof. Géza Fehér’s stay in Bulgaria (1922–1944) and his Proto-Bulgarian studies in the context of political trends	417

NYUGAT ÉS KELET KÖZÖTT FÉLÚTON – HOL IS FEKSZIK KÖZÉP-EURÓPA?

Képzelt nemzetek képzelt határokkal. Etnosz és szubetnosz a 19. századi Közép-Európában	433
--	-----

Apponyi György gróf felfogása államról és nemzetről konzervativizmusai jegyében	449
Történelem, nemzet és Sattelzeit a közép-európai kapcsolati térben	459
Műemlékvita osztrák és magyar történészek között:	
Pigler Andor, Kapossy János és Dagobert Frey példái	473
A magyar diaszpóra Prágában a két világháború között.	
Magyar egyetemisták a prágai egyetemeken	487
Lehet-e a zsidóság nemzet? Zsidó autonomista törekvések Ukrajnában 1917–1924	497

MAGYARORSZÁG ÉS AZ 1917-ES OROSZORSZÁGI FORRADALMAK

– ÉLMÉNYEK, ÉLETUTAK, EMLÉKEK

Az első világháborús hadifogság és a szovjetállam formálódása	
– Markovits Rodion: <i>Aranyvona</i>	509
Dmitrij Petrovics Golitsin-Muravlin herceg magyarországi emigrációban	533
Egy oroszországi muszlim tanulmányai és egzisztenciális perspektívái	
az 1920-as évek Magyarországon	547

MAGYARORSZÁG 1945 UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL

– AMI A KORTÁRS KÁNONBÓL KIMARADT

Szembenézés a holokausztra való emlékezés kérdésével, 1945–1948. Egy kódolt kudarc	
margójára	575
Szovjet katona Kelet-Európa földjén 1945-ben. Két civilizáció találkozása kortárs írók	
szemével. (Megjegyzések Márai Sándor „Föld, Föld!...” című könyvének margójára)	587
Munkáseletek- és életmódok az 1970-es évek elején. Megjegyzések Kemény István	
munkáskutatásaihoz	605

A KELETI BLOKK ÉS A GLOBÁLIS DÉL TÖRTÉNETÉBŐL – MAGYARORSZÁG

ÉS A HARMADIK VILÁG A SZUPERHATALMI ERŐTÉRBE

„A legeldugottabb kis indián faluban is részletesen ismerik az 1956-os	
szabadságharcunk történetét!” Magyarország és Paraguay kapcsolatai,	
1959–1969	623
Az egyiptomi újságíró. Ibrahim Ezzat a magyar hírszerzés célkeresztjében,	
1959–1961	639
Versengés győztesek nélkül? A keleti blokk országainak szíriai szerepvállalása	
az ’50-es és a ’60-as években (a keletnémet és a magyar példa alapján)	649

Az első világháborús hadifogság és a szovjetállam formálódása – Markovits Rodion: *Aranyvonat*

HAMMERSTEIN JUDIT

Dr. Hammerstein Judit PhD – egyetemi adjunktus
(Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK, Nemzetközi Kapcsolatok és Társadalomtudományok Intézete, Társadalomtudományok és Regionális Tanulmányok Tanszék);
tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár).
E-mail: hammerstein.judit@kre.hu

Absztrakt

Jelen írásomban Markovits Rodion első világháborús regénytrilógiájából az 1929-ben közzétett önéletrajzi ihletésű *Aranyvonat* című művét vizsgálom, hangsúlyosan kitérve arra, hogy az miként dokumentálja a bolsevik állam kialakulásának kezdeteit. Nemcsak a *Szibériai garnizon*nal való tematikai és hangsúlybéli hasonlóságokra, illetve eltérésekre mutatok rá, de utalásszerűen összevetem a művet a hasonló kortárs visszaemlékezésekkel is. Markovits első hadifogolyregényéhez képest tartalmi szempontból kifejezetten novumnak tekinthető, hogy a regény betekintést nyújt az éhező Kazany, a kaukázusi kisvárosok, valamint a hadifoglyokat dolgoztató szibériai parasztok mindennapjaiba is. Érzékletes kép rajzolódik ki a bolsevik intézkedésekről (munka militarizálása, népnevelés, propaganda, kulákok elleni agitáció, művészeti kurzusok, analfabetizmus elleni küzdelem, rekvirálások stb.), ugyanúgy, mint a „kollektív” művészeti törekvések, valamint a Babonák Ellen Harcoló Ügyosztály tevékenysége kapcsán a bolsevik észjárás sajátosságairól is. A szerző elbeszélőmódját a líraisággal átszőtt egyszerű, élőbeszédre emlékeztető hangvétel, mély humanizmus, humor, valamint a tragikum és a groteszk iránti érzékenység hatja át. A mű dokumentumértéke vitán felül áll, ugyanakkor esztétikai szempontból is értékes alkotás.

KULCSSZAVAK: *Markovits Rodion, első világháború, Szibériai garnizon, Aranyvonat, Szibéria, hadifogság, bolsevikok, Kazany*

Prisoners of war in the First World War and the formation of the Soviet state – Markovits Rodion's Golden Train

Dr. Judit Hammerstein PhD – Assistant Professor

(Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Law, Institute of International Relations and Social Sciences, Department of Social Sciences and Regional Studies); Senior Research Fellow (VERITAS Research Institute for History and Archives).

E-mail: hammerstein.judit@kre.hu

Abstract

In this paper, I examine Rodion Markovits' autobiographically inspired novel from his trilogy of World War I, *Aranyvonat* (*Golden Train*), published in 1929, with a focus on how it documents the beginnings of the formation of the Bolshevik state. I not only single out thematic and tonal resemblances and differences with the *Szibériai garnizon* (*Siberian Garrison*), but also compare the work with similar contemporary memoirs. Regarding the content, the novel offers completely new insights into the everyday life of the starving Kazan, the small Caucasian towns and the Siberian peasants, who force prisoners of war to work, which sets it apart from the first POW novel of Markovits. It gives a vivid picture of the Bolshevik measures (militarisation of labour, popular education, propaganda, agitation against the kulaks, art courses, the fight against illiteracy, requisitions, etc.), as well as of the peculiarities of the Bolshevik mindset in relation to "collective" artistic endeavours and the activities of the Anti-Superstition Department. The author's narrative style is imbued with a simple, lyrical tone, reminiscent of a live speech, a deep humanism, humour and a sensitivity to the tragic and the grotesque. Its documentary qualities are undisputed, but it is also a work of great aesthetic value.

KEYWORDS: *Markovits Rodion, World War I, Szibériai garnizon (Siberian Garrison), Aranyvonat (Golden Train), Siberia, prisoner of war, Bolsheviks, Kazan*

Markovits Rodion első világháborús regénytrilógiája

Az első világháború magyar irodalmi megörökítői között tartjuk számon a romániai magyar literatura kiemelkedő, ugyanakkor még mindig méltatlanul kevésbé

ismert alakját, Markovits Rodiont,¹ aki egyszerre három regényt is szentelt a háborús élményanyag feldolgozásának. A lövészárkok, a felrobbanó gránátok, az ágyúlövések, a szuronyok világa, azaz elsősorban a csatamező jut eszünkbe akkor, ha szóba kerül a Nagy Háború, miközben az első világháború abból a szempontból is újszerű jelenségnek bizonyult, hogy nemcsak a fronton, hanem két másik szintén is dült, a hadifogolytáborokban és a háterszámban egyaránt. Markovits regényei mindhárom aspektusból, mindhárom élményanyagból merítve ábrázolták a nagy világéggést, így azok nemcsak esztétikai, de dokumentumértékük miatt is figyelmet érdemelnek.

A trilógiaként is felfogható regényfolyam első két darabja a hadifogságnak, míg a harmadik, a *Sánta farsang* az itthoni háborús falusi háterszágnak állít emléket. Az 1928-ban közzétett *Szibériai garnizon* ugyan a fronton szerzett tapasztalatokat is bemutatja, de kiemelten hangsúlyos témája a hadifogság. A mű a színes etnikai, nemzeti összetételű szibériai hadifogolytáborok mindennapjait, társadalmi, erkölcsi viszonyainak lassú átrendeződését, gazdag kulturális életét, civilizáló szerepét az orosz mezőgazdaságban és ipari termelésben, továbbá a betegségeknek, éhezésnek, kényszermunkának, a polgárháborús frontvonalak mozgásának kitett hadifoglyok szenvedését, megpróbáltatásait állítja középpontba, nagy expresszivitással, a „kisember”, a lövészárkok, a bakák perspektívájából. Az 1929-ben megjelent *Aranyvonat* című műve ugyanakkor erőteljesebben magyar fókuszú, hiszen itt – az első folytatásaként – számos tematikai átfedéssel, a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti viszontagságos történetére, hazatérésére helyeződik a hangsúly, úgy,

- 1 Markovits Rodion 1884-ben az Avas-medencében található Kisgércén, haszid zsidó családban látta meg a napvilágot. Az eredetileg Jakab nevét Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye (melynek főhősét Rogyion Romanovics Raszkolnyikovnak hívják) iránti tiszteletből változtatta Rodionra. Marosvásárhelyen és Budapesten jogot tanult, majd Budapesten újságíróként dolgozott. Az első világháború elején, 1914-ben besorozták, és az első menetoszlopok egyikével a galíciai frontra küldték. Az úgynevezett Bruszilov-féle áttörés idején orosz hadifogságba esett, majd a Japán-tenger közelében található Krasznaja Recskára szállították. Az 1918. májusi sikertelen hazatérési kísérletet követően visszakerült Szibériába, a Jenyszej folyó partján elterülő krasznajarszki fogolytáborba. Belépett a Vörös Hadseregbe. A Szibériai I. Nemzetközi Brigád egyik komisszáráként harcolt a bolsevik forradalom győzelméért, majd Zalka Máté mellett egyike volt a cári nemzeti bank aranykészletét szállító szerelvény, az úgynevezett Aranyvonat kísérőinek. (Jaroslav Hašek, a Švejk szerzője is a kísérők között volt.) 1920-ban felvették az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. 1922-ben, hétévi hadifogság után tért vissza Magyarországra, Szatmáron ügyvédi irodát nyitott, de 1926-ban felhagyott az ügyvédekkel, és főállásban a *Szamos* című laphoz, majd a kolozsvári *Keleti Újsághoz* szegődött szerkesztőnek. *Szibériai garnizon* (1928) című regényével, Hatvany Lajos pártfogásának is köszönhetően, világsikert aratott. Markovits tehetős emberré vált, ám vagyonát a szerencsejátékkal nem sokkal később elkótyavetyélte. 1930-tól – mint a *Temesvári Hírlap* munkatársa – Temesváron élt. 1945 után a temesvári *Szabad Szó* szerkesztőségének tagja volt. Több regénye jelent meg. 1948-ban Temesvárott váratlanul, álmában érte a halál.

hogy mindeközben bepillantást nyerhetünk például a falusi Oroszország viszonyaiba, ahogy láthatóvá válik az új, szovjet állam formálódása is. Mindkét regény önéletrajzi írásként is értelmezhető: alapja a szerző személyes tapasztalata, hiszen a világháború elején Markovits maga is orosz fogságba esett, hosszú időt töltött el szibériai hadifogolytáborokban, így meglehetősen későn, hétéves megpróbáltatást követően térhetett csak haza. A *Szibériai garnizon* ugyanakkor nemcsak Markovits személyes, hanem számos más hadifogoly lágerélményére is tudatosan támaszkodik – innen a *Kollektív riportregény* alcím –, így a főhős alakjában nemcsak a szerző személye húzódik meg, hanem egyfajta kollektív énként artikulálódva az általában vett hadifogolyé, illetve egyszerre több száz sorstársé.² Míg a *Szibériai garnizon* igazi irodalmi szenzációnak bizonyult külföldön és idehaza egyaránt, addig az újabb zajos siker reményében közzétett *Aranyvonalat* többnyire fanyalgással, elutasítással fogadták. A két regény megjelenésének körülményei, tanulságos befo gadástörténete immáron viszonylag jól feldolgozottak tekinthető, így erre csak röviden térek majd vissza.³

Az *Aranyvonalat*

Ebben a munkámban az *Aranyvonalat*ot, azaz a regénytrilógia második darabját vizsgálom, leginkább az orosz-szovjet tapasztalat nézőpontjából, hangsúlyosan kitérve arra, hogy mennyiben és milyen módon dokumentálja Markovits az új, azaz a bolsevik állam kiépülésének kezdeteit. Tekintettel a *Szibériai garnizon*nal kapcsolatos tematikai átfedésekre, az *Aranyvonalat* tárgyalásakor hivatkozni fogok az első fogságregényre is, rámutatva a két mű közötti különbségekre, a tartalmi hangsúlyok eltérésére. Az *Aranyvonalat*ban megfogalmazott tapasztalatokat legalábbis utalásszerűen igyekszem összevetni más hasonló, első világháborús visszaemlékezésekkel is.

Markovits 1929-ben jelenteti meg a Genius Kiadónál a *Szibériai garnizon* folytatásaként beharangozott *Aranyvonalat*ot. Igazi kasszasikernek szánta, ám az mind pénzügyi, mind irodalmi szempontból kudarcnak bizonyult. A mű a hadifogságból való hazatérés történetét dolgozza fel, ebben az értelemben valóban a *Szibériai*

- 2 Markovits 1926-ban a kolozsvári *Keleti Ujság* karácsonyi számában felhívást tett közzé, amelyre válaszul több száz egykori hadifogoly levélben számolt be a hadifogság során szerzett élményeiről.
- 3 A Markovits Rodion-jelenségről, az életmű értelmezéséről és a kanonizáció problematikájáról lásd többek között: BENCE 2018: 45–60.; SZEKERNYÉS 2011: 51–73.; HAMMERSTEIN 2011: 88–99.

garnizon folytatásának tekinthető. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy feltűnően sok benne a közös elem, a *Szibériai garnizon*ban is szereplő rész (az 1918-as vonatszerzés, majd a kényszerű visszafordulás története, a krasznajarszki tábori élmények, a cseh légio fellázadása és vérengzése, a forradalmat hirdető *Jenyiszej* című fogolylap szerkesztőinek, Dukesz Artúr és Ludvig Kálmán, valamint társaik kivégzése stb.) Jóllehet az *Aranyvonat* burjánzik a kalandoktól és a megpróbáltatásoktól, Markovitsnak megítélésem szerint sem sikerült teljesen, legalábbis esztétikai értelemben nem, az első hadifogolyregényhez hasonló színvonalú művet alkotnia, dacára annak, hogy ebben is találunk remekül megírt, torokszorító passzusokat.

A *Szibériai garnizon*nal való tartalmi átfedések, valamint a mű összességében talán valóban szerényebb kifejezőereje ellenére az *Aranyvonat* esztétikai értelemben is figyelemreméltó alkotás, dokumentumértéke pedig vitán felül áll. Míg a *Szibériai garnizon* egy szűk miliő, a fogolytábor belső, zárt életének bemutatására helyezi a hangsúlyt, addig az *Aranyvonat*ban a teljes szibériai horizont megjelenítésével szélesre táglal a tér.

Az önéletrajzi ihletésű regény az 1918-as eseményektől, a bolsevik hatalomátvétel nyomán kialakult helyzettel kezdődik és 1922-ben, a hazatéréssel zárul. Az elmesélt história mindvégig történetileg hiteles eseményeken alapul, ami röviden a következőképpen foglalható össze: A forradalom kitörésének, a front bomlásának hírére, valamint a szovjet kormány kijelentésére, miszerint az új rezsim a hadifoglyokat szabadoknak tekinti, a Krasznaja Recska-i tábor lakói a hazautazás mámorában égnak. A breszt-litovszki békekötést követően a kaotikus viszonyok közepette, úgy tűnik, lehetővé válik a szervezett, illetve a spontán hazatérés. A gyakorlatban azonban ez a hatalmas távolságok és a polgárháború miatt rendkívüli nehézségbe ütközik. 1919 májusában az elbeszélő közreműködésével a táborlakóknak sikerül egy vonatot szerezniük, ám a szerelvény mindössze Szamaráig jut el. A fehérek és a vörösök közötti összecsapások miatt gyakorlatilag leáll a vonatközlekedés, a hadifoglyok nem tudnak átjutni a Volga-hídon. Azért, hogy az életüket megmentse, kénytelenek visszafordulni a biztonságosnak vélt Szibériába, bekéredzkedve a Jenyiszej-parti krasznajarszki fogolytáborba. Ám közben bekövetkezik Szibériában a fehér hatalomváltás, amelyben a cseh légionisták is jelentős szerepet játszanak, lefoglalják a transzszibériai vasútvonalat, és megszerzik az ellenőrzést a krasznajarszki tábor felett is. A tisztírt események, általában a hadifogolyellátmány elmaradása miatt a táborban mindenkinek, aki nem akar éhen halni, tisztelni és legénységének egyaránt, dolgoznia kell, így a tábor műhelyek, kis

üzemek sokaságává alakul át. A főhős a Nemalah⁴ bádogosműhelyében végez munkát. Mivel közben ő is ír cikkeket Dukesz doktorék illegális forradalmi újságjába, a közeli faluba menekül, hogy ne essen áldozatul a táborba behatoló cseh légionisták által a bolsevik magyar hadifoglyokkal (és a magyar nemzeti szerveződésekkel) szemben elkövetett véres leszámolásnak. A faluban mezei munkát végez, majd több társával csatlakozik az egyik magyar vezetésű vörös partizánegységhez. A krasznajarszki táborba visszatérve őt bízzák meg a táborparancsnoki feladatokkal. A fehér csapatokat Krasznajarszk környékéről 1920 elejére sikerül a magyar hadifoglyok támogatásával kiűzni. A fehér egységek fejvesztve menekülnek, amikor a Kolcsakék által zsákmányolt aranyat, az orosz rubel aranyfedezetét (Oroszország aranytartalékának mintegy felét) szállító 13 vagon Irkutszknál a vörösök kezére kerül. Ez az a legendás Aranyvonat, amit 1920 márciusában Leninék utasítására elindítanak Moszkva felé. A szerelvény kíséretét a zömmel magyar hadifoglyokból verbuválódott I. nemzetközi ezredre bízzák – köztük van a főszereplő is – azzal az ígérettel, hogy a küldetés sikeres teljesítése után a hadifoglyok hazatérhetnek. (A regényből kitetszik, hogy a szerelvényt nemcsak a fehér, hanem a vörös rajtaütésektől is óvni kellett.) Az Aranyvonat védelme ugyancsak az egyik a sok fontosnak tűnő eseményszál közül, szimbolikus jelentősége azonban érthetővé teszi, hogy a kötet címéül Markovits az *Aranyvonat*ot választotta. A kincset szállító szerelvény a magyar hadifoglyok számára a reményt, az otthont, a hazajutás ígéretét testesítette meg. (A fehérek és a bolsevikok nézőpontjából pedig a hatalomváltást, a hatalom megszerzését szimbolizálta, de a cseh légióhoz kapcsolódóan a csehszlovák állam születésében is fontos szerepet játszott.) Mivel egy újabb központi döntés nyomán az aranyat végül nem Moszkvába, hanem Kazanyba kellett szállítani, a kíséretet biztosító hadifoglyok majd egy éven át az éhezés sújtotta Tatár földön rekednek. A főhős végül 1922 tavaszán térhet haza.

Az *Aranyvonat* tartalékos zászlós, civilben pesti ügyvéd főszereplője, Jákob Joszipovics – ezt a nevet az egyik szibériai paraszttól kapta – a *Szibériai garnizon*hoz hasonlóan egyes szám harmadik személyben meséli el a hazatérés viszontagságos, kalandokban, megpróbáltatásokban és rengeteg szenvedésben bővelkedő történetét. Igazi nevét egyébként nem ismerjük, ugyanakkor számos utalásból (békebeli foglalkozása, érzelmi, családi vonatkozások, a vele megtörténő események, illetve annak alapján, hogy Markovits eredeti neve Jákob, apjái pedig József volt) az elbeszélő mögött a szerző alakja sejthető. A főhős kilétének homályban maradása itt is

4 A Nemalah (a héber szó hangyát jelent) a cionisták által amerikai támogatással életre hívott, egyébként nem csak zsidó hadifoglyoknak munkalehetőséget biztosító szervezet, amely nagy tételben használati tárgyakat állított elő.

annak a kifejezése, hogy az elbeszélő történetében nem egy egyénített sors, hanem elsődlegesen a magyar hadifoglyok kollektív tapasztalata sűrűsödik össze.

Az elbeszélői attitűd mindennek ellenére jóval személyesebbnek és tudatosabbnak tűnik, mint a *Szibériai garnizonban*: A főhős reflexióiból, illetve a dialógusokból, ideológiai vitákból – még ha azok gyakran meglehetősen naiv, leegyszerűsítő fejtegetések is – kiérződik a tapasztaltak értelmezésére, az okok megvilágítására irányuló igyekezet. Aligha véletlen, hogy az elbeszélő folyamatosan kérdéseket tesz fel magának és másoknak is, állandóan töpreng saját és környezete sorsán. Hol azt szeretné megtudni, miként születik meg valakiben az az elhatározás, hogy csatlakozzék a vörösökhöz, hol pedig arra keresi a választ, hogy a magyarokkal szemben a csehek miként kerültek a fehérek oldalára, vagy miért késlekedik a hadifoglyok kicserélése a békekötést követően stb.

A szövegből markánsan kiviláglik, hogy a magyar hadifoglyok nem feltétlenül azért csatlakoztak a vörös alakulatokhoz, mert meggyőződésből bolsevikká váltak volna – a bolsevik ideológiát illetően egyébiránt is meglehetősen tájékozatlannak bizonyultak –, hanem leginkább azért, mert a túlélésre így jóval nagyobb esély mutatkozott.⁵

„Ezek hát a rettegett vörösgárdisták. [...] Jóképű magyarok, akik kedves örvendezéssel ültetik maguk mellé. [...] Bizonyára forradalmárok, de idegen országban és ez talán nem olyan bűn, mintha otthon csinálnák. [...] Otthon bizonyára nem tennék a világért sem. [...] A bűzös odúkból szabadította őket ki a forradalom, talán csak egzisztencia nekik a harci kedv, a harci készség [...]”⁶ – állapítja meg az elbeszélő.

Árulkodó az a magyarázat is, amelyet az egyik, Primus nevű magyar vörös parancsnok ad az elbeszélő kérdésére, hogy vajon meggyőződésből, elméleti megfontolásból állt-e a vörösök közé, és nem volna-e jobb neki biztonságban élni a Rákóczi úton:

„Minek itt elmélet? Forradalom van és pont. Haza nem visz senki, múlik a fiatal életem és itt rohadjak? [...] Milyen elmélet kell ehhez? Hát neked milyen elméleted volt, amikor elmentél a frontra?”⁷

5 Magyar hadifogly-memoárok a hadifoglyok vörössé válásának másik módjáról, a vörös alakulatok által végrehajtott kényszersorozásokról, bekerítésekről is beszámolnak: VÁRY 1920: 67., valamint FÖLDES 1930: 75.

6 MARKOVITS 1930: 86.

7 MARKOVITS 1930: 85.

Ezt a problémát egyébiránt a főhős helyzete, hozzáállása is plasztikusan megvilágítja: a hadifogolytársak körében az a kép alakult ki róla, hogy kiváló vörös kapcsolatokkal és komoly elméleti képzettséggel rendelkezik. Ennek a személyét övező vörös hősi mítosznak a megalapozottságában azonban leginkább maga az elbeszélő kételkedik:

„Meg kellett volna mondania, hogy nem ismeri az elméletet, nem érdekelte soha a zimmerwaldi konferencia és meg kellett volna kérdeznie, hogy volta-képpen ki is az a Luxemburgi Róza? [...] Most még beljebb sülyyed valami irgalmatlan pépbe, mely ismeretlen mélységek felett terjed...”⁸

A magyar vöröskatonák többnyire „kispolgárok” maradnak: nem a forradalmi elméleteken törik a fejüket, hanem a túlélésen, a mielőbbi épségben való hazatérésen. A forradalom leginkább tehát csak annyiban érdekli őket, amennyiben az segíti, vagy akadályozza hazajutásukat. A fehérek és az oldalukon harcoló cseh légio amúgy is potenciális vörösöket láttak a hadifoglyokban. A cseh–magyar konfliktus, a cseh légionisták brutális fellépése a magyar hadifoglyok történetének olyan meghatározó momentuma, amely hangsúlyosan megjelenik a többi magyar hadifogoly-memoárban is. „A szibériai cseh légiónak – minden később ügyes propagandával szerezte dicsőség mellett – a hadifoglyokkal való kegyetlen, vérlázító bánásmód, örök szégyenfoltja marad” – fogalmaz keresetlenül egy másik szemtanú-hadifogoly, Lévai Jenő.⁹ A cseh légionisták az önálló csehszlovák állam megteremtéséért harcoltak – a magyarokban nemcsak akadályt, hanem egyenesen halálosan gyűlölt ellenséget láttak. Ez is jelentős szerepet játszott abban, hogy a magyar hadifoglyok közül számosan a vörösök oldalára kerültek.

Volt ugyanakkor egy másik körülmény is, ami a vörös gárdák felé terelte a magyarokat. Az elbeszélő tapasztalata szerint – amit egyébiránt más visszaemlékezések is alátámasztanak – a magyar hadifoglyok rosszabb helyzetben voltak, mint a németek és az osztrákok. A német és osztrák jótékonyági szervezetek ugyanis sokkal hatékonyabban működtek:

„Ellenben a társtalan és elhagyatott magyarok a legnagyobb mértékben ki voltak szolgáltatva szegénységükben az ellenségnek, helyzetük valósággal

8 MARKOVITS 1930: 35.

9 LÉVAI 1934b: 47.

megérlelte őket bármely forradalom számára, bármely változásnak kiküzdésére.”¹⁰

Aligha véletlen, hogy az elbeszélő a vörösgárdisták, partizánok között lépten-nyomon magyarokba botlik, akik közül sokan magas pozíciót töltenek be.¹¹ Irkutszk városának vörös katonai parancsnokáról kiderül, hogy civilként budapesti szobafestő volt, ahogy a már említett másik vörös parancsnoknak, Primus apjának pedig a Rákóczi úton volt ruhaüzlete. Az „áltatár herceg”, Pók Gedeon partizánvezér szintén magyar, ő a háború előtt főmérnökként dolgozott a Dunántúlon. Sztavropol város katonai és polgári parancsnoka, Néda Pista szintén a főhős honfitársa. Megjegyzendő, hogy Markovits minden esetben érzelmes, hazafias elfogódottsággal veszi tudomásul, hogy a magas rangú vörösgárdisták között mennyi „jóképű magyar gyerek van”. Mindeközben megjegyzi, hogy a vörös alakulatoknál az előmenetelben, a nagy karrierekben – a polgári társadalmi gyakorlattal szemben – sem a származás, sem a protekció nem játszik szerepet. A „futóuccai” szobafestő pedig arra is felhívja a figyelmét, hogy tekintettel a szaktudásukra a Vörös Hadseregbe cári tiszteket is felvesznek.¹²

A falusi hátország

Tartalmi szempontból kifejezett nívum az első hadifogolyregényhez, a *Szibériai garnizon*hoz képest, hogy az *Aranyvonat* betekintést nyújt az éhező Kazany, a kaukázusi kisvárosok és a hadifoglyokat rabszolgaként dolgoztató szibériai parasztok mindennapjaiba is. Az elbeszélő és társai sorsának alakulása is jól szemlélteti, hogy az orosz háborús hátország nagy mértékben rá volt utalva a hadifoglyok munkájára, szaktudására a falvakban és a városokban egyaránt.

A regény lapjain érzékletesen bomlanak ki a polgárháború idején a rekvirálásoknak, a gyűjtogatásoknak, a lakosság megtizedelésével járó brutális megtorlásoknak kitett falvak megpróbáltatásai. A mű egyik megdöbbentő jelenete a fehérek

10 MARKOVITS 1930: 104. A témáról (a magyar hadifoglyok nyelvi elszigeteltségéről, illetve a jótékonyági szervezetek működésével kapcsolatos elégedetlenségről) ismereteim szerint a leg hangsúlyosabban Fábián Béla számol be memoárjaiban. Lásd: FÁBIÁN 1920: 161–163.; FÁBIÁN 1930: 154–155.

11 Ez a jelenség több kortárs visszaemlékezésben visszaköszön, például Nagyiványi Zoltánál is, aki elcsodálkozik azon, hogy a Vörös Hadseregben szédületes karrierek nyíltak meg az újonnan belépők előtt: a szerző egyik fogolytársa kapcsán megjegyzi, hogy egyszer csak „kétszer akkora területnek parancsolt, mint az Osztrák–Magyar Monarchia”. NAGYIVÁNYI 1935: 41.

12 MARKOVITS 1930: 83.

büntetőakciója, melynek során a parasztokat úgy ölik meg, hogy fejfelé, derékig a földbe ássák őket.¹³

1919-ben, a polgárháborús viszonyok közepette, az elbeszélő számára csalódást okoz, hogy a szibériai falu (Szekretárszkájá község), ahol a krasznójarszki táborból a cseh megtorlás elől elmenekülve mezei munkát kénytelen vállalni, semmiben nem emlékezteti az olvasmányaiból ismert „furcsa és kedves Oroszországra, amelynek bűnös emberein a romantika búbajos aranypora csillogott...”¹⁴ A külvilág dolgában tudatlan, ám jóságos, „gyémántszívű” parasztok helyett kétségbeesett arcú, zsörtölődő, rosszkedvű parasztok, a harsogó, szívbemarkoló erdők helyett, „piszkos, szürke siralomházra emlékeztető” sárságú falu látványa fogadja. Az *Aranyvonat* muzsikjai – szemben a *Szibériai garnizon*ban megfogalmazott tapasztalatokkal – kíméletlenek a hadifoglyokkal szemben, akiket rabszolgájukként dolgoztatnak. Megtiltják nekik, hogy a falubéliekkel kapcsolatot teremtsenek, illetve megfenyegetik őket, hogy engedelmesség hiányában nem adnak nekik ennivalót, sőt, egyszerűen kiszolgáltatják őket a vörösöknek vagy a cseheknek. Érzelmességről, szívjóságról tehát itt szó sincs, elérzékenyülni majd csak akkor fognak, akkor azonban egyenesen sírva fakadnak, amikor a hadifoglyoktól végül búcsút kell venniük, mert azok önkéntesen a vörös partizánokhoz csatlakoznak.¹⁵ A parasztok ellentmondásos viselkedése Markovits regényében jól illeszkedik a kortárs, illetve a későbbi megfigyelők által rögzített tapasztalathoz. A szélsőségességet, az ellentétek tobzódását a visszaemlékezők az orosz (szibériai) táj, az orosz élet és jellem természetes velejárójaként veszik tudomásul. Miként Lévai Jenő találóan megjegyzi: „Itt csak végletek vannak különben is. Az angyaltól az – ördögig. Mint az orosz novellákban.”¹⁶

Míg a *Szibériai garnizon* névtelen elbeszélője a látottakban sorra látja vissza-köszönni orosz irodalmi olvasmányélményeit, ilyen utalásokkal az *Aranyvonat*-ban jóval ritkábban találkozunk – mintha a valóságból merítkező tapasztalatok erőteljesebben felülírnák a regényekből szerzett benyomásokat. Pók Gedeon,

13 MARKOVITS 1930: 150.

14 MARKOVITS 1930: 129.

15 1920-ban újév után a vörös csapatok megjelenésekor az orosz falusiak, rációlválva a hadifoglyokkal szemben mutatott kíméletlenségükre, végül könnyek között búcsúznak el a vörös partizánokhoz csatlakozó hadifoglyoktól: „Mikor elhelyezkedtek a szánkókban, asszonyok, lányok, öreg szakállas muzsikok taszigálták egymást, hogy hozzájuk férjenek és búcsúzzanak tőlük. A nőszemélyek alétan zokogtak, a férfiak imára kulcsolták kezeiket és áldást mondtak rájuk. Egyszerre maga előtt látta a kis falu népe a saját gyermekei sorsát. Elkerült fiait siratta a falu. Vajon a világ melyik Szekretárszkájának határában porladnak tetemeik? [...]” MARKOVITS 1930: 134–135.

16 LÉVAI 1934a: 39.

a Krafcsenkó- és Scsetinkin-féle partizánegységek vezérkari főnökének (az ő adjutánsa lesz az elbeszélő) megjelenésére tett megjegyzés a kevés kivételhez tartozik:

„Egy kicsit dagadt volt marcona gerillaharcosnak, szibériai komitácsinak. Hanem mikor felhúzta sárga csizmáit és egy hosszúszőrű, félelmetesen magas, fekete kucsmát nyomott a fejébe, az oldalára meg revolvert akasztott, akkor éppen olyan volt, mint Bulyba Tárász a régi rézmetszeteken. Akkor igazi kozák-generálisnak lehetett hinni. Nem amolyan szalon-generálisnak, hanem olyanak, amelyeneket Rettenetes Iván hóhérokkal fegyelmeztetett.”¹⁷

Noha az oroszokra, az oroszásra vonatkozó romantikus nézőpont a *Szibériai garnizon*hoz képest láthatóan háttérbe szorul, az egyszerű orosz ember érzelmességét, miként az „édesen szárnyaló” kaukázusi dalokat, az *Aranyvonat* is szentimentális sorokban örökíti meg.

A korai bolsevik állam kontúrjai

A magyar hadifoglyok viszontagságos kalandjaik közepette tapasztalatot szerezhettek a bolsevik háborús intézkedésekről, az intézmények, az új állam formálódásáról is. A mű nagyobb teret szentel a fehérek (különösen a cseh légionisták) kegyetlenkedéseinek, ami abból a szempontból érthető is, hogy a magyar hadifoglyok az ő bosszúhadjárataiknak voltak elsődlegesen kitéve. Ugyanakkor az *Aranyvonat*ban a vörös forradalmi törvényszék működéséről, kegyetlen eljárásáról – még ha visszafogottabb tálalásban is – szintén képet alkothatunk. (Arról, hogy magyar vörösgárdisták is részt vettek volna véres megtorló akciókban, a regényben nem olvashatunk.) Többek között ehhez kapcsolódva lepleződik le az a fontoskodó és kíméletlen vörös ügybuzgalom, amit az elbeszélő hol iróniával, humorral, hol keserűséggel ábrázol. A komisszári attitűd egyik jellegzetes megtestesítője az egyszerű vörösgárdista, Karácsonyi bácsi, aki mindenhol ellenséget vagy (kis)polgári elhajlókat keres, és mindenhol rögtön intézkedni, büntetni, kivégezni akar. Minden megilletődöttség és elérzékenyülés nélkül számol be arról a hősi pillanatról, amikor társaival sikerült megállítani azt a vonatot, amelyen a cár hívei II. Miklóst és családját Szibéria irányában próbálták kimenekíteni:

17 MARKOVITS 1930: 140.

„Ott kuksolt a rusnya orosz cár muzsik öltözetben az egyik vagonban... Na, mondtam az elvtársaknak, én magam ütöm agyon a kutyát, neki is mentem egy karóval, de lefogtak és azt mondták, hogy ezt nem lehet ilyen egyszerűen... Én nagyon elkeseredtem amiatt, hogy nem hagyták agyonütni, hát eljöttem a csapattól és bementem egy lágerba.”¹⁸

E kíméletlen forradalmi buzgás másik szemléletes jelene, amikor az egyik cári tiszt ügyében – a tiszt korábban részt vett egy haditörvényszéki tanácskozáson – Karácsonyi bácsi és a másik magyar vörösgárdista, Tamási bácsi minden teketória nélkül felállítanak egy rögtönítélő bíróságot. A két fős testület pillanatok alatt meghozza a halálos ítéletet, amelynek eredményeként a tisztet azon nyomban ki is végzik. Sokat elárul a komisszári gondolkodásról Tamási bácsi válasza, amely az eljárás jogszerűségét firtatókat – közöttük van az éppen lágerparancsnoki tisztet ellátó elbeszélő is – „helyre teszi”:

„Hol a fenébe kell ennél szabályosabb haditörvényszék? Mi ketten halálra szavazunk, akkor hiába szavaz a harmadik ellenünk... asztal is van, meg protokollum is van, mi a fene kell még? Karácsonyi elvtárs majd beírja a noteszába az ítéletet. Milyen szabály kellene még neki... A táborparancsnok elvtárs jobban teszi, ha elmegy innen. A haditörvényszék kimondja a halált...”¹⁹

Politikai komisszárok egyébként mindenütt megjelennek, nemcsak a lágerrekbe, hanem minden orosz ezredbe kirendeltek ilyen személyt az ezredparancsnok mellé, a gyakorlatban föléje, azzal a feladattal, hogy az ezred politikai nevelését

18 MARKOVITS 1930: 184. Figyelemre méltó, hogy a vörösökkel és a fehérekkel szemben egyaránt tartózkodó álláspontot képviselő orvos-hadifogoly, Munk Artúr mennyire másképp éli meg a II. Miklós cárral való találkozást. A jekatyerinburgi Ipatyev-ház előtt a fogságban tartott cári család egyik őrzőjével beszélgetve mély érzelmi megrendülést él át az egyébként elegánsan, urasan kiöltözött szerző, amikor váratlanul megpillantja a ház udvarára kilépő II. Miklós cárt, egyszerű rubáskában, ápolatlan hajjal, torzonborz bajusszal és szakállal. „Életemben először láttam eleven uralkodót, az se uralkodott már: saját népének foglya volt. Félelem vett magamon erőt, magam sem tudom miért. [...] A lábaimba reszketés állott...” A sors szédítő forgandóságát kifejező látványt tetézi a magyar őr jóindulatúnak, viccesnek szánt, ám meglehetősen infantilis megjegyzése: „A vörösgárdista észrevette szörnyű zavaromat és hangosan azt mondta nekem magyarul: – Ne féljen tőle... nem harap... Nem tud ő már senkinek se ártani...” MUNK 1929: 190. Munk közeli kapcsolatba kerül a cárné társalkodónőjével is, aki nagy részletességgel és érzelmegzaltsággal meséli el a fogságban tartott uralkodócsalád megrendítően tragikus történetét, az utolsó hetek megpróbáltatásait és a kivégzésüket.

19 MARKOVITS 1930: 185.

előmozdítsa és örködjön afelett, hogy semmilyen ellenforradalmi elhajlásra ne kerüljön sor. A komisszárokkal szemben a legfontosabb elvárás az abszolút lojalitás volt, a parancsok, a pártutasítások gondolkodás nélküli végrehajtása.

Karácsonyi bácsi forradalmi törvényszékét egyébként az elbeszélő sem ússza meg. Az ellene felhozott vádak között a kispolgári csökevényekhez való ragaszkodás, a forradalmi öntudat és céltudatosság hiánya, a forradalmi törvényszék munkájának megkérdőjelezése szerepel, nem mellesleg pedig az, hogy az egykori tiszteket régi rangjukon, a vöröskeresztes nőt a neki írt levelében „kisasszonyként” szólította meg. (Karácsonyi bácsi egyébként az otthon utáni sóvárgást, a hazatérés vágyát is kispolgári csökevényként értékeli.) Főhősünk nem védekezik, amit utólag maga is gyávaságnak érez, sőt, a lágerparancsnoki tisztség alóli felmentését, egyúttal a nemzetközi ezredbe való áthelyezését kéri, egyszerű katonaként.²⁰

Ahogy a *Szibériai garnizonban*, úgy itt is mély megrendüléssel és együttérzéssel ábrázolja a szerző az egyszerű, névtelen emberek szenvedését, nyomorúságát, és nemcsak a hadifoglyokét. Megrendítő szavakkal írja le azt a jelenetet, amikor az orosz állam aranyát szállító vonat kísérőjeként az elbeszélő az utolsó vagonban nem aranyat, hanem összezsúfolódtott halott asszonyokat és gyermekeket talált.

„Ebben a vagonban nem arany volt, hanem valami furcsa panoptikum... Első pillanatban egy groteszk furcsa panoptikumnak lehetett tartani a képet, mintha viaszfigurákból lett volna vagy farsangi élőkép lett volna.”²¹

A vagonpadlón heverő, a szenvedésbe, megaláztatásba némán beletörődő, csonttá fagyott asszonyok – akik menekülő katonák egykori alkalmi szeretői voltak – látványa mélyen megrendíti a regény főhősét. Arra a felismerésre jut, hogy az ő rabságuk még a hadifogságnál is borzalmasabb, mert nekik a legcsekélyebb esélyük sincs a szabadulásra. A jelenet nemcsak tragikus, de fájdalmasan, rikítóan kontrasztos is:

„Ott volt körülöttük, ott volt mellettük a töméntelen, mérhetetlen kincs és sem egy kis szabadságot, sem egy kis fát nem vehettek rajta Szibéria közepén, ahol pedig oly olcsó a tüzelő. Pedig ha ki tudták volna nyitni a vagon ajtaját, ha egy kis fát szerezhettek volna, akkor nem ülnének és nem feküdnenek ilyen mereven vagonpadlón, fapalcokon és a gyermek, a pólyás a kihűlt kályhán... Akkor nem fagytak volna meg [...]”²²

20 MARKOVITS 1930: 205–207.

21 MARKOVITS 1930: 214.

22 MARKOVITS 1930: 214–215.

A regény másik döbbenetes epizódja szintén az aranyat szállító vonathoz kapcsolódik: a szerelvény egy felgyújtott, lángokban úszó falu mellett robog el, miközben a jajveszékelő, segítségért könyörgő falusi asszonyok egyike a vonat alá kerül, „egy kis döccenés és hitvány kis roppanás hallatszik a kerekek alól.”²³ Hasonlóképpen megrendíti a Kazany felé tartó vonatról a halálra sóványodott éhezők, a földön csúszva élelemért koldulók látványa.

A főhős – szemben a *Szibéria garnizon* elbeszélőjével – egyáltalán nem feltétlenül bárgyú, naiv szemlélője a történéseknek, a kiépülő bolsevik világnak. Ezt jól érzékelteti többek között az a megjegyzése, amikor a vörösök érvelését illeti kéttel, nem akaródzik ugyanis elhinnie, hogy a vagonok körül kolduló, éhező gyermekek és a rongyos, fogatlan öregasszonyok is „büntetést kihívó szabotálók”, vagy „gőgös ellenforradalmárok” lennének.²⁴ Miként azt is fenntartásokkal fogadja, hogy a cirkuszi kötélháncosnő forradalomellenes szabotázszt hajtana végre, amikor a produkciót üres hasára, fizikai legyengültségére hivatkozva nem mutatja be újra, hiába tapsol a közönség. A plakátokon, az újságok lapjain hirdett és a mindennapokban megmutatkozó valóság között feszülő ellentmondás is rendre a szemébe ötlük.

„A plakátok étellel teljes, rikító színfoltjai, a lapok harsogó cikkei különös ellentétben állottak az álmos és kedvetlen emberekkel, akik uccákon, tereken lézengtek és a halotti sárgaságban senyvedő mezőkkel, melyek a város körül terültek. Kétségbeejtő repedések képződtek a mezőkön a szárazságtól, mintha széthullani készülne a föld, széthullani, mintha a göröngyök és rögök ezer ellentétes véleményben égnek, mint az emberek, kiknek terhet kedvetlenül hordozzák... [...] Nem lehet, hogy a plakátoknak és a lapoknak közössége van az emberekkel... Hiszen ha így volna, nem virítának oly színesen a plakátok, nem áradnának a lapokból oly duzzadó erővel az új gondolatok és az új célok harci riadói, a gyászos éhezés napjaiban... És az üstdoboknak és a trombitáknak sincs szíve, különben nem ütődnének a régi

23 MARKOVITS 1930: 225.

24 MARKOVITS 1930: 239. Jóval később, 1934-ben hasonló kéttel fogja el Nagy Lajost is, amikor a Moszkva utcáin látott koldusokra vonatkozó hivatalos magyarázatokat hallja. NAGY 1989: 50–51. Az akkor elvakult, kommunista hívő, Arthur Koestler valamivel korábban, a nagy éhínség tetőfokán látogat el a Szovjetunióba. Az ukrán sztyeppén, majd az ukrán városokban látott, csontsoványra fagyott éhező koldusok láttán elhiszi a hivatalos érvelést: az éhezés csak a kulákokat, a forradalom ellenségeit sújtja. Ennek hazug voltát majd csak később ismeri fel. KOESTLER 1977: 55, 61.

frissességgel a fülekhez az Ermitázs kertjében, mikor oly panaszos szemű emberek pörgetik a dobverőket és illesztik ajkukhoz a trombitákat...”²⁵

A szerző éles szemmel figyeli meg a kontrasztokat: A kertben hullámozó topronyos, lepusztult emberek tömege egyáltalán nem nyújt vidám, optimista látványt: „Sütemény- és perecárusok és limonádékínálók nem zavarják élénk kínálásukkal a filharmonikusok légies zenéjét [...]”²⁶

A munka militarizálása, a nép nevelése, az oktatókurzusok, a szombatonként bevezetett (kényszer)munka kapcsán lehangoló következtetésre jut: „Olyan ez az egész Oroszország – mint egy nagy iskola, ahol rakoncátlan gyermekeket kell édesgetéssel, erőszakkal nevelni az életre.” Miközben – teszi hozzá a szerző – a ragyogó életnek nyoma sincs, „távoli lidérc az igazi élet.”²⁷

A főhős lépten-nyomon azzal szembesül, hogy Oroszország valóságos arca más, mint amit a propaganda közvetíteni igyekszik. Elgondolkodtatónak találja, hogy a fiatal orosz lányok azért szeretnének hadifogolyhoz férjhez menni – hogy konkrétan kihez, az voltaképp mindegy is –, hogy végre elhagyhassák az országot. Ahogy az is elbizonytalanítja, hogy a tatár, cseremisiz és csuvas fiatalokat nem ragadja el a lelkesedés attól, hogy a fehérek, Vrangel csapatai ellen kell harcolniuk, olyannyira nem, hogy sokan dezertálnak közülük; hiába sulykolják hajthatatlanul a vörös propagandisták a Krím felszabadításának hete alkalmából, hogy a vörös uralom, szemben az elnyomó cári rezsimmel, tiszteletben tartja a kisebbségek jogait.

A regény érzékletesen dokumentálja a bolsevik állam működésének hiányosságait, az élelmiszerellátás megoldatlanságát, majd a Kolcsak-pénz visszavonása után az ipar és a kereskedelem teljes összeomlását. A háború és a polgárháború egyik legsúlyosabb következményét, az egyre jobban elharapódzó éhséget, a bevezetett pajok- (hivatalos élelmiszeradag) rendszert, amelynek Kazanyban a hadifoglyok is elszenvedői lesznek, sőt, eljut hozzájuk az a hír is, hogy a Volga mentén már olyan mértéket ölt az éhezés, hogy kannibalizmusra is sor kerül.²⁸ Az elbeszélő

25 MARKOVITS 1930: 266.

26 MARKOVITS 1930: 267. A bolsevikellenességtől izzó Fleissig viszont egyenesen felháborodott a bolsevik újságíráson, amikor a fogolytáborból hazafelé tartva a habarovszki állomáson kézbe vesz két, magyar nyelvű vörös újságot: „Mondhatom, aljas hangot, vérszomjat és nivótlanságot illetőleg a néhai budapesti Vörös Újságot is felülmuta ez a nyomtatott szemét. [...] A bolsevizmus akár kártékony meggyőződésből, akár elvadulásból származik, az én szememben olyan bűn, amelyre nincs mentség. FLEISSIG 1920: 98.

27 MARKOVITS 1930: 265.

28 Az 1930-as évek nagy ukrajnai éhezéséhez képest kevésbé ismert, hogy az 1920-as évek Volga-vidéki éhínsége hasonló mértékű katasztrófával járt, mintegy 5-6 millió ember halálát okozva, amelyet tovább tetéztek az országon végigseprő járványok okozta emberveszteségek. A polgárháborús emberveszteségekről lásd: SZILÁGYI 2017: 3–27.

egyébként az éhség taglalása során is hangot ad a szenvedés demokratikus jellegével kapcsolatos kételyeknek, amikor felidézi az egyik kazanyi járókelő megjegyzését, amiben „azt firtatta, hogy vajjon Zinovjev és Bucharin sem esznek most vajat?”²⁹ Az állam a káoszon nem nagyon tud úrrá lenni, aminek egyik jellemző kísérőjelensége a közbiztonság teljes hiánya, a nyílt utcán végrehajtott rablótamadások és gyilkosságok.³⁰

A véleménynyilvánítás szabadságának bolsevik értelmezéséről árulkodik az a mozzanat, amikor az áruhiányról, az élelmiszerellátás megszűnéséről szóló spon-tán beszélgetés során valaki megjegyzi:

„Nem jó tréfálni ilyen dolgokkal. Elvégre itt lehet valaki a csekától – a rend-kívüli bíróságtól és bejelentheti a hatóságnak. [...] A cárizmus alatt meg-szólalni sem volt szabad, most meg kötelezőek az állandó népgyűlések, kötelező a nagyhangú véleménynyilvánítás. [...] Azelőtt nem volt szabad a száját kinyitni, most meg mindig nyitva kell tartani. [...] – És mégsem hullik bele semmi...”³¹

A bolsevik politikai rendőrség a regényben egyébként csak ebben a kontextusban kerül szóba. Mivel az elbeszélő és társai a vörös alakulatok szolgálatában álltak, érthetően nem tehettek szert olyan tapasztalatokra, mint például Grób Imre vagy Palotay Dénes. Előbbiek hadifogoly tisztekként a magyar népbiztosok hazai per-befogása nyomán a vörös túszejtési akció elszenvedőivé váltak. Emlékirataikban keresetlenül számoltak be fogvatartóik brutális bánásmódjáról, a Cseka börtönei-ben szerzett, meglehetősen horrorisztikus élményeikről.³²

Az elbeszélő a forradalmi bíraskodás mellett a vörös női emancipációból is íze-lítőt kap, igaz, egy másik hadifogolyszerzővel, Fleissig Józseffel ellentétben semle-gesen veszi tudomásul, hogy a vörösök oldalán teljes női szakaszok is harcolnak.³³

29 MARKOVITS 1930: 264.

30 A regény egyik groteszk jelenete, amikor a város az útonállókkal való leszámoláshoz a nőnek beöltözött, magyar hadifoglyok segítségét veszi igénybe. A magyar katonák kifestett arccal, női bundában és csizmában, csuklójukon karperecekkel, magukat illegetve vonulnak fel a sötét, elhagyatott utcákon – így számolnak le a rablóbandák képviselőivel. MARKOVITS 1930: 333–334. Egy másik magyar hadifogoly, Avigdor Hameiri Odesszában hasonló tapasztalatokat sze-rez, ő is megemlíti írásában a nők utcai kirablását, kvázi félmeztelenre vetkőztetését, merthogy a rablók nemcsak az ékszerekre és a pénzre, de a ruhákra is igényt tartottak. HAMEIRI 2021: 481.

31 MARKOVITS 1930: 269.

32 GRÓB 1927: 244–257.; PALOTAY 1942: 100–107.

33 A vörös női alakulatok látványát Munk Artúr viszont nem hagyja kommentár nélkül: metsző szarkazmussal, humorral számol be arról, hogy szerinte mennyire szánalmasak és nevetségesek

A bolsevik állam működését, az ideológiai harcot illusztrálják a „zsíros parasztok”, a kulákok elleni fellépés, és a különböző forradalmi témában meghirdetett agitációs hetek.³⁴ A legtöbb ügybuzgalmat, lelkesedést az analfabetizmus elleni mozgalom váltja ki: a hadifoglyok is kampányszerűen és lázasan vetik bele magukat a betűvetésbe, az írás- és olvasáskurzusokba, hogy minél előbb teljesítsék az előírt számokat. A munka militarizálásának akciók hete már kevésbé tűnik lelkesítőnek, ráadásul az éhség és a még több fizikai munka erőltetése közötti összefüggésre nem látják az értelmes magyarázatot. A regény a nagy társadalmi felfordulást a kommunista szombat intézményével érzékelteti, némi humorral: „Zászlókkal és zenével megy az egész város, régi polgárság, katonaság, munkásság a munkahelyekre, ahol tízezren tartják a szubbotnyikot...”³⁵ Ezen a napon mindenki fizikai munkát végez: a professzorok söpörnek, a „finom hölgyikék” pedig krumplit kapálnak. A látvány önmagáért beszél, megkérdőjelezve az önkéntesség elvét, amin eredetileg a kommunista szombat intézménye alapult.

A Babonák Ellen Harcoló Ügyosztály tevékenységét, a „szentek elharapódzó tiszteletének” visszaszorítását, a „szélhámos”, „csaló” szentek leleplezését célzó akciókat a szerző több oldalon keresztül ismerteti, bepillantást engedve abba az észjárásba, amely a bolsevikok parasztokkal szembeni politikáját meghatározza. A szenteket approbáló bizottság épp akkor látogat a kaukázusi Sztavropolba, amikor a regény főhőse társaival éppen a városban tartózkodik azzal a megbízatással, hogy a településen és környékén szedje össze a „kallódó” hadifoglyokat. A főhős maga is szemtanúja lesz annak a részletekbe menően kidolgozott processzusnak,

voltak ezek a katonanők: „Furcsa látvány volt, nők feszülő katonai nadrágokban, zöld ingblúzban, puskával a vállukon. A nadrág az egyik-másik »molett« katonán a pattanásig feszült az utcán bámuló civilek legnagyobb gyönyörűségére.” MUNK 1930: 131. „Elmosolyodtam: az a vastag, dagadt-lábú kis topa bárisnya ott bukdácsol a század végén. [...] Valóban a kis mozsárlábú, molett amazon [...] minden második lépésével orra akart bukni. Női önkéntesek: proletárkák, munkásnők... Ti komoly harcosai akartok lenni a világot felforgató nagy eszméknek, halálos komolysággal meneteltek zeneszó mellett és nem veszitek észre, hogy az utcákon mindenki mosolyog, mulat rajtatok, még a vörös katonák is kinevetnek benneteket. Te kis fájóslábú grázsdánká! Az élet sok csalódása után meg tudnál halni a polgárháború frontján, te még nem tudod, hogy eszmékért élni kell, nem pedig meghalni. Az okos él, az ostoba: meghal...” MUNK 1930: 149. A Fábiánhoz hasonlóan bolsevikellenes Fleissig József ugyanakkor undorral figyel fel az éppen induló, elhanyagolt, piszkos kinézetű, trágár beszédű és durva viselkedésű, rozsdás puskával, gránátokkal felszerelt nőkből álló katonai alakulatra, amely a „büszke női halálbataillon” nevet viselte. „Milyen mozgalom lehet az, amelynek ilyen korcsszülött intézményei vannak?” FLEISSIG 1920: 98–99. Jóval később, 1934-ben Illyés Gyula ijesztő és leverő látványként élte meg a női katonákat, azzal a különbséggel, hogy ezek már nem voltak esetlenek, nem bukdácsoltak, nem keltettek nevetséges benyomást, épp ellenkezőleg: „Léptük alatt döngött a föld, arcuk kemény és elszánt volt.” ILLYÉS 1974: 220.

34 ILLYÉS 1974: 395–397.

35 MARKOVITS 1930: 265.

amelyben a Kaukázusi Szent Eudokiát próbatétel elé állítják annak kiderítésére, valóban gyógyítja-e a betegeket, teste pedig tényleg romlatlan állapotban maradt-e meg. Mivel a letakart tetemről kiderül, hogy az nem más, mint fából faragott bábu, a csalás és szemfényvesztés nyíltan lelepleződik, amelynek eredményeként a szentet kivetik a templomból, és hivatalosan megszüntetik a tiszteletét. Figyelemre méltó, hogy az áhítatos tömeg, mivel saját szemével láthatta a csalást, maga is a szent eltávolítását követeli. Az ilyen próbatételek azonban nem feltétlenül zárulnak a hamisság leleplezésével: a bizottság egyik tagja részletesen elmeséli, hogy a Kazanyi Szent Szűz például kiállta a próbát – amelyre hatalmas, az istentelennek tekintett komissziót szidalmazó hívő tömeg verődött össze –, képmása nemcsak könnyezett, hanem a vizsgálatra a köztársaság és a rend által kiállított betegeket is meggyógyította, így tiszteletét, csodatévő képességét a bizottság hivatalosan bizonyítottan nyilvánította. A komisszió tagjai egyébként nem tekintették magukat vallásellenesnek, a csodatételt megtapasztalva maguk is térdre borultak a szent képmása előtt.³⁶

Markovits a bolsevik intézkedések taglalásakor is megcsillogtatja kivételesen jó humorát, többek között, amikor az analfabetizmus-ellenes agitációs hét kapcsán Dula Bálint reménytelen küzdelmét ecseteli a betűvetéssel, amelynek nyomán az egyébként rokonszenvesnek ábrázolt „nagydarab” muzsikusz cigányt „örökre elvesztette a tudomány.”³⁷

A főhősnek Kazanyban arra is lehetősége nyílik, hogy belekóstoljon a forradalmi esztétikába. 1921 karácsonyának előestéjén egy képzőművészeti kiállításon spontán tárlatvezetés részesévé válik: az amatőr „előadó” hosszasan elmagyarázza, hogy a régi formák, értékek maradéktalan lerombolása után, miként sarjad ki valami új szépség és harmónia. Igaz, arról maga sem tud nyilatkozni, hogy a kollektív művészet lényegében miként fog festeni.

A regény, a múlt és jövő kibogozhatatlanul zavaros, groteszk összefonódásának is emléket állít. Aligha véletlen, hogy ez a későbbiekben a bolsevik államba látogatóknak is egyik nagy témája lesz.³⁸ Markovits több ízben szembesül azzal,

36 „[...] ámulattal és túlsordult szívvel láttuk az igazságot és hittel térdeltünk le imádatlalt magunk is. Hittel hittük, mert magunk láttuk: a bénák gyógyulását és kiadtuk az írást, melyben a köztársaság is meghajtja lobogóját a kazáni szent Szűz előtt... Az emberek látták, hogy csak az igazságot akarjuk, csak azokat a szenteket nem tűrjük, akik a népet félrevezetik.” MARKOVITS 1930: 305–306.

37 MARKOVITS 1930: 262.

38 „Moszkva 1918 tavaszán, a bolsevizmus uralmának első félesztendéjében olyasmihez volt hasonlítható, ami már nincs és még nincs. Az eltakarítatlan romokon az új életnek még csak a zászlói és plakátjai vöröslenek. Új élet még nincs.” NAGYIVÁNYI 1935: 55. Ugyanezt fogalmazza meg sokkal szemléletesebben Arthur Koestler: „Olyan az egész, mint egy film, amelyet

hogy az új, bolsevik valóság szövete alól váratlanul kitüremkedik a régi Oroszország egy-egy „ittfelejtett”, kopottságában is fénylő, bensőséges, „ezüstszo- város darabkája”.

Végezetül külön is ki kell emelni a regény esztétikai, stiláris erényeit: az egyszerű előbeszédre, néhol a pesti kávéházi beszédmódra emlékeztető, sallangmentes hangvétel, a drámai részeket átszövő líraiság és az érzelmi elfogódottság a regényben felvonultatott szereplők, különösen az ártatlanul szenvedők irányában, a mély humanizmus, a szeretetteljes, a vaskos, ugyanakkor sohasem bántó humor, a kont- rasztok, a groteszk helyzetek iránti érzékenység nemcsak a *Szibériai garnizon*, de az *Aranyvonal* esetében is magával ragadja az olvasót.

Az *Aranyvonal* fogadtatása

Míg a *Szibériai garnizon* hazai és külföldi megjelenését zajos siker övezte – a kötet, ha csak rövid ideig, igazi bestsellerré vált külföldön is –, az *Aranyvonal* fogad- tatása a kezdetektől kudarcosnak bizonyult. Nem az első világháborús élmény- anyag iránti figyelem hanyatlott le ekkorra, hiszen a későbbiekben is születtek a frontélményeket, illetve a hadifogságot tematizáló sikerregények: Céline *Utazás az éjszaka mélyére* című nagyszerű opusza például 1932-ben, míg Kuncz Aladár *Fekete kolostora* 1931-ben látott napvilágot. Markovits regényének elutasíttósága részben inkább talán azzal magyarázható, hogy időközben túl sok hasonló írás jelent meg a piacon. Ráadásul, az *Aranyvonal*, amelynek megjelenését nagy vára- kozás előzte meg, a *Szibériai garnizon*hoz képest első látásra nem igazán tűnt reve- latívna az olvasók számára. A korabeli magyar kritika is a *Szibériai garnizon* vérszegény ismétlésének értékelte, tartalmi és ideológiai szempontból, jobb- és bal- oldalról egyaránt fanyalogva fogadta.³⁹ Schöpflin Aladár a *Nyugat*ban megjelent

tévedésből kétszer exponáltak, egyszer a múltban, egyszer pedig a jövőben. A két kép átfedi egymást és összefonódik, s a végeredmény – káosz. [...] szovjet földön a jelen csak fik- ció: feszülő hártya a múlt és a jövő között.” KOESTLER 1977: 57.

- 39 Schubert József könyvismertetésében lesújtó kritikát tett közzé 1929-ben. „S mit kaptunk? Gyenge meséjű, szétfoslott, ködös emlékeket, események száraz, szenvtelen regisztrálását, emberek helyett néhány színpadi babut, amelyet a szerző keze ügyesen húzogat ide-oda a túl- ságosan mesterkélt színpalak előtt. [...] Nem történt egetverő szerencsétlenség, csupán rajta is betelt a végzet, az utószülött pótregegy satnya magzatnak sikerült. Nagy hűhó volt majdnem a semmiért.” SCHUBERT 1929: 394. Molter Károly például az *Erdélyi Helikon*ban hasonlóan lesajnáló sorokban hangsúlyozta a regény erőtlenségét. SZEKERNYÉS 2011: 71. Filep Tamás Gusztáv a regény 2011-es, a kolozsvári Kriterion által gondozott kiadásához írt utószavában rámutat, hogy két recenziens, Németh Andor és Fehér Gábor tollából kimondottan pozitív, lel- kes kritika is megjelent a műről, ám ezek valóban kivételszámba mentek. FILEP 2011: 333–339.

kritikájában az *Aranyvonat* erőtlenségét, színtelenségét kifogásolja, ami szerinte a *Szibériai garnizon* után csalódást okozott:

„Az anyag, amely az új könyvben fel van dolgozva, sokkal dúsabb, mint a hadifogoly-élet mozdulatlan egyhangúsága a *Szibériai garnizon*ban. [...] Az író nem tud uralkodni ezen a gazdagságon, nem tudja rendben tartani, nem tud a dolgok félelmetes torlódásában világosságot teremteni, nem tud erősebb lenni az anyagnál. [...] Amíg nem akart író lenni, nem akart mást, mint közvetlen őszinteséggel elmondani, amit látott, átélt, szenvedett, addig íróilag is kitűnően sikerült neki a dolog. Írását nyilvánvalóan megrontotta a siker után kötelezőnek érzett írói pretenzió.”⁴⁰

Becski Andor 1930-ban a *Korunkban* megjelentetett írása ugyanakkor eltekint a tartalmi, esztétikai elemzéstől, elsődlegesen politikai szempontból mond ítéletet a regényről. Az *Aranyvonat* szerzőjének politikai álláspontját szerinte az ingatagság, a valódi meggyőződés hiánya jellemzi. Kifogásolja, hogy Markovits nem igazi bolsevik, csak a kényszer, a hazautazás érdekében vált azzá. „Markovits mindent lát, s mégis a két tábor közé bújik s egy szájából hideget, és meleget fúj egyszerre.”⁴¹

Összességében megállapítható, hogy a mű esztétikai, dokumentarista értéke, a *Szibériai garnizontól* való tematikai elkülönülése a két világháború között, majd a kommunista uralom idején is többnyire elkerülte a kritikusok figyelmét, miközben az éppen regnáló rezsim függvényében hol a kommunista propagandát, hol annak ellenkezőjét olvasták ki belőle. 1945 után ez az ideologikus megközelítés a regény sorsát hosszú időre megpecsételte. Újrakiadására meglehetősen későn, 2011-ben került sor a Kriterion Kiadó gondozásában (*Aranyvonat*, Kolozsvár, 2011.), Filep Tamás Gusztáv kiváló bevezető írásával és utószavával. 2012-ben a magyarországi Kráter Kiadó is publikálta a regényt. Bár ezek a megjelenések nagyobb visszhang nélkül maradtak, lehetőséget teremtettek a regény újrapozicionálására a Markovits-életművön, valamint az első világháborús tematikájú magyar irodalmon belül egyaránt.

40 SCHÖPFLIN 1929: 647–649.

41 BECSKI 1930: 477.

Összegzés

Markovits Rodion *Aranyvonal* című műve a *Szibériai garnizon*nal való tartalmi átfedések ellenére is – többek között a tematikai hangsúlyok, valamint az elbeszélői attitűd különbözőségére tekintettel – önállóan megállja a helyét, esztétikai értelemben pedig kimondottan értékes alkotás. Dokumentumértéke kiemelkedő: hiteles tablót fest a magyar hadifoglyok 1918 és 1922 közötti hányattatásairól. Érzéketlenül örökíti meg az életbenmaradásért és a hazatérésért folytatott küzdelmüket, szenvedésüket, helytállásukat és leleményességüket a polgárháború rendkívül bonyolult, könyörtelen, szürreális mozzanatokban bővelkedő közegében, ahol a hadifoglyoknak a nemzetközi forradalom iránti elköteleződés és az otthon utáni sóvárgás kínzó választási kényszerével is meg kellett birkóznuk.

A regény magyar hadifogoly szereplőin keresztül a bankárfiútól, a földbirtokoson, a kishivatalnokon, az ügyvéden, a váradi nyomdászon, a dunántúli kultúrmérnökön, a kiskunmajsai kispapján és pesti munkásfiúkon, a Rákóczi úti boltosfiún át a „futóuccai” szobafestőig kirajzolódik a századforduló magyar társadalma is. Ez a rendkívül színes kavalkád arra is rávilágít, hogy a fronton és a hadifogságban egyaránt olyan társadalmi csoportok képviselői kerültek egymással szoros közelségbe, sorközösségbe, akik legtöbbje békeidőben talán sohasem találkozott volna egymással. Ugyanakkor általuk a formálódó szovjet világ tipikus képviselőinek alakjai is meglelevenednek (politikai komisszárok, propagandisták, egyszerű katonák, tisztek, teljhatalmú parancsnokok, bürokraták), hiszen a magyar hadifoglyok közül sokan a vörös alakulatok magas rangú vezetői, vezérkari főnökei, parancsnokai lettek, jóllehet sokszor ők maguk sem értették, milyen véletlen, váratlan fordulat eredményeként kerültek ilyen fontos pozícióba.

A Markovits által megrajzolt história főszereplői jellemzően olyan magyar kisemberek, akik kényszerűen drámai világesemények kellős közepében találták magukat, a háborút követően akaratlanul is belesodródtak egy véres politikai, ideológiai felfordulásba, a fehérek és a vörösök küzdelmébe. Maguk is elszenvetődő lettek a polgárháborús káoszban, a fehérek, a cseh légionisták véres akcióinak, a szibériai falu és az éhező Kazany szenvedésének. Mindemellett szemtanúként élték meg egy gyökeresen új világ születését, a bolsevik állam formálódását, a vörös kormányzat ideológiailag vezérelt intézkedéseit, intézményei kiépülését. Szemük előtt tárult fel a korabeli bolsevik parasztpolitika kíméletlensége, a propaganda működési mechanizmusa, a különböző agitációs hetek – némelyikükben maguk is aktívan részt vettek – hol lelkesítő, hol lehangoló, drámai következményekkel járó mozzanatai. Tapasztalatot szerezhettek továbbá a bolsevik igazságszolgáltatásról, a komisszári ügybuzgalomról, sőt, még az új, kollektív művészetfelfogás

jellegetességeiről is. A babonasággal, a szentek tiszteletével szemben fellépő akciókon keresztül pedig nemcsak a parasztokkal, hanem a vallásos érzülettel szembeni korai bolsevik észjárásból is ízelítőt kaptak.

Források

- FÁBIÁN Béla (1920): *Az orosz pokol. A Japán-tengertől Pétervárig*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest.
- FÁBIÁN Béla (1930): *6 ló – 40 ember. Hadifogoly-feljegyzések*. Athenaeum, Budapest.
- FLEISSIG József (1920): *Szibériai napló. Fogságom és szökésem*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvári Könyvesház, Budapest.
- FÖLDES Jenő (1930): *Hadifogoly-karrier*. Singer-nyomda (a szerző kiadása), Budapest.
- GRÓB Imre (1927): *Hét év Szibériában. A krasznojarszki pokolban*. Franklin Társulat, Budapest.
- HAMEIRI, Avigdor (2021): *A pokol legmélyén – Egy héber tiszt feljegyzései az orosz hadifogságban*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- ILLYÉS Gyula (1974): Oroszország 1934. In: ILLYÉS Gyula: *Szíves Kalauz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 5–256.
- KOESTLER, Arthur (1997): *A láthatatlan írás. Az önéletrajz második része, 1932–1940* (ford. Makovecz Benjamin). Osiris, Budapest.
- LÉVAI Jenő (1934a): *Éhség, forradalom, Szibéria I. Fehér cártól-Vörös Leninig 1914–1918* (3. kiadás). „Magyar Hétfő” kiadása, Budapest.
- LÉVAI Jenő (1934b): *Éhség, forradalom, Szibéria II., Lenintől-Sztálinig 1919–1922* (3. kiadás). „Magyar Hétfő” kiadása, Budapest.
- MARKOVITS Rodion (1928): *Szibériai Garnizon*. Genius, Budapest.
- MARKOVITS Rodion (1930): *Aranyvonat* (5. kiadás). Genius, Budapest.
- MUNK Artúr (1930): *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból* (2. kiadás). Pantheon, Budapest.
- NAGY Lajos (1989): *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Budapest.
- NAGYIVÁNYI Zoltán (1935): *Idegenlégiótól a Szovjetunióig* (2. kiadás). Révai kiadás. Budapest.
- PALOTAY Dénes (1942): *Omszki Tűszok*. Helikon Nyomda (Treffler Ferenc kiadása), Keszthely.

VÁRY Rezső (1920): *Szibéria. Képek a magyar hadifoglyok életéből*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- BECSKI Andor (1930): Markovits Rodion arany vonata. *Korunk*, 5. (6). 477.
- BENCE Erika (2018): Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)-sikerek a két világháború között. *Hungarológiai Közlemények*, 19. (2). 34–55.
- FILEP Tamás Gusztáv (2011): Az Aranyvonat korabeli recenziója. In: MARKOVITS Rodion: *Aranyvonat*. Kriterion, Kolozsvár. 333–339.
- SCHÖPFLIN Aladár (1929): Hadifogoly-könyvek. Markovits Rodion: Az aranyvonat. Genius Kiadás – Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. *Nyugat*, 22. (22–23). 647–649.
- HAMMERSTEIN Judit (2011): Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó*, 22. (6). 88–99.
- SCHUBERT József (1929): Markovits Rodion: Aranyvonat. Genius kiadás, Budapest, 1929. (Könyvismertetés). *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle* (szerk. Bangha Béla), 16. (13–24). 394.
- SZEKERNYÉS János (2011): Egy világsiker eredői, összetevői és utórezgései: Markovits Rodion és kollektív riportregénye a szibériai hadifogságról. *Múlt és Jövő*, 26. (3). 51–73.
- SZILÁGYI Ákos (2017): Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom. Archaikus népi „szmuta” és modern forradalom (2. rész). *2000*, 29. (7). 3–27.